

ՊԱՏՄԱ-ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԸ

ԵՒ

ՈՍԿԵԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅՔԸ

Շուրջ քսան տարի առաջ երբ Հայու-
թիւնը ամբողջ ու միահամուռ տօնեց հա-
զարհինգհարիւրամեակը Հայ զիրիւրու զիւ-
տին, եւ այսօր եւս երբ կը տօնենք նոյն
կերպով ԺԵ. Դարադարձը Աստուածաշունչ
գրոց Հայերէն թարգմանութեան՝ զգացինք
ու կ'զգանք ամէնքս որ այդ ինքնին այն-
քան մեծ իրողութիւններուն պանծացումին
հետ ու անոր մէջէն ցեղին ստեղծագործած
ամբողջ մշակոյթին ու քաղաքակրթութեան
տօնն ալ է որ կը կատարէինք ու կը կա-
տարենք:

Վասն զի գրոց զիւտը նախ, ու յե-
տոյ մանաւանդ Աստուածաշունչի Հայերէն
թարգմանութիւնը այնպիսի գերազանցօրէն
կենսագործ իրողութիւններ էին որ մէկէն,
անոնք ազգային ու առհասարակ մարդ-
կային արժէքներու կալուածներուն մէջ,
իւր խորապէս բեղուն ուժեր պիտի գործէին
ու ամբողջ ինքնօրէն քաղաքակրթութեան
մը ծաղկումին ու ծաւալումին հզօրագոյն
ազդակները պիտի հանդիսանային:

Արդար պիտի ըլլար ուրեմն, ինչպէս
եղաւ այդ Հայ գրերու գիւտին Յօքիւիու-
նին առթիւ, այսօրուան մեծ Տօնակատա-
րութեան առթիւ՝ ևս անդրադառնալ այդ
Քաղաքակրթութեան, անոր դարերու ըն-
թացքին պարզած բազմապիսի ձեւերուն
մէջէն երթալ այդ ամենուն Մայր Զեւը,
Ոսկեգործան Զեւ գտնելու ու այս վերջ-
նոյն ալ խորը բռնելու ինչ որ իր օրէնք-
ներուն տակը պէտք էր տեսնել իւր ուղ-
ղակի արդիւնքը այդ հիմնական ու սկզբ-
նական իրողութիւններուն՝ գրի. քիւլտիւր
ու Աստուածաշունչի թարգմանութեան:

Այսպէս ուրեմն, մեր օրերէն շուրջ
հազարհինգհարիւրքսան տարիներ առաջ
մեր ցեղը ինքզինքին կուտար իր խօսքը

սեւեռելու առակ գիծերը — Հայ տառերը ու
ատկէ քիչ տարիներ յետոյ, արդէն, այդ
առաջին գիւտին առաջին ու հիմնական
կիրառութիւնը կ'իրագործէր, իր յարաբե-
րաբար դեռ նոր՝ բայց այլեւ ընդ միշտ —
ինք կ'զգար տյգ — ընդգրկած կրօնին,
այսինքն ճշմարտութեան՝ Գիրքը իր իս-
քովը, Հայ իսքովը իրեն խօսող ընկելով:
Ու անմիջապէս ու միահամուռ կը ծաղկէր
ամբողջ մշակոյթ մը գրական, գրչագրա-
կան, ճարտարապետական, քանդակագոր-
ծային, երաժշտական ու ծիսական տը-
ուեստներու կալուածներուն մէջ և աւելին՝
քաղաքակրթական կեանքի ընդհանուր եւ
զանազան մէջ:

Ի՞նչ էին ու ի՞նչպէս էին այս ամէնը
այդ մեծ դարուն որ միաբերան մեր Ոս-
կեպարը կոչուուեցաւ: Որքան գոտար է մի-
զի այսօր գտնալ, գիտնալ ու ըսել այդ:
Այն ատեն ծաղկող այդ արուեստներէն
ոմանց գործերը չկան այլեւս այսօր —
տաճարները որ կանգնուեցան այն ժամա-
նակներուն —, ոմանց ստեղծագործու-
թիւնները դարերու մէջէն այլափոխուած
հասած են մեզի, եթէ հասած են — առա-
ջին աղօթքներն ու շարականները որ մեծ
Սուրբերէն գրուեցան ու երգուեցան —:
Ու նոյնիսկ ի՞նչ էր ճիշդ այն գիրը զոր
գրեց առաջին անգամ Սուրբ Զեւը այն
մեծ Ներշնչեալին — մեր ձեռագիրները ա-
ւելի հեռուն չեն ելներ քան Դրդ Գարը:

Բայց անժխտելի՝ գիտենք որ այդ ա-
մէն կալուածներու մէջ յետադայ դարերը
սկզբնական ոճին հիմնական ձեւերուն վրայ
պերճ պատմուհան մը հիւսեցին յաճախ —
արեւելեան ու երբեմն արեւմտեան ուրիշ
քաղաքակրթութեանց ազդեցութեամբ ալ
յօրինուած երբեմն: Բայց պարզումի ու
զտումի աշխատութեամբ մը եթէ նօսրու-
ցնէինք այդ պատմութեանը, պիտի գտնէինք
տակը անոր՝ նոյն իրենք՝ առաջին ձեւերը
Հայ Քրիստոնէական մշակոյթիւն, անոր ա-
ռաջին ոճը, զոր արժան պիտի ըլլար կո-
չել Սահակ-Մեսրոպեան Ոճ, մեր Ոսկե-
գործեան Ոճը: Ու այդ աշխատութեան ա-
տեն ստեղծագործութեանց մէկ կալուածին
մէջ մեր բռնած գիծերը ցուցմունքեր պի-
տի բերէին մեզ՝ նման գիծերը միւսներուն
մէջ ևս տեսնելու համար. ինչպէս և փո-
խադարձաբար: Մեսրոպեան երկաթագիրը

պիտի օգնէր մեզի Բագրատունեայ շրջանի ճարտարապետութեան տակ երևան հանելու Հայ Ոսկեդարու ճարտարապետութեան օրէնքները. ու Աստուածաշունչի Հայերէնին ոճը պիտի օգնէր մեզի մեր այսօրուան շարականներուն ոլորումներուն տակ գտնելու ոճը նախնական եղանակներուն որով երգուած ըլլալու ես անոնք այն հանճարեղ երաժշտին Ս. Սահակի իսկ բերնին մէջ: Հոս պիտի գործէր անշուշտ բանասիրութենէն, ու հնարանութենէն աւելի՝ արուեստագիտական յայտնատեսութիւնը: Բայց ի՞նչ ընել. ու թրեւս ալ, չէ՞ այդ լուսագոյնը մեր ընել կրցածներուն:

Մերապեան երկաթագործով ու Սահակեան գրական ոճով Հայ Հին Տաճարը հասկընալ ու վերակազմել ու միանշամայն ու փոխադարձաբար Հայ տաճարով՝ զանոնք և Հայ եկեղեցական հին երաժշտութիւնը վերագտնել իր սկզբնական ոճին մէջ:

Վասն զի կ'իզայնք որ այդ ամէնը իրենց արտաքին ալլազանութեան տակ խորապէս մէկ եղան ճաշակով, շունչով ու ոգւով, մեր ոսկեղենիկ մեծ ու մի գարը տուած ըլլալու համար մեզի ու ինչո՞ւ չ'ըսել՝ Մարդկութեան:

Ուստի և զիւր նախ. ամենէն խոնարհը՝ բայց թրեւս ամենէն բեղունը իր հետեանքներուն մէջ, այն օրերու ստեղծագործութեանց. այն սիրելի բացատրութեամբ որ իր թելադրած պատկերով այնքան ճիշդ կը բացատրէ իր առարկան՝ Մեհրապեան երկարագիրը: Հեռացէք այսօրուան մեր գրած ու ապագրած գիրին երկար ու նեղ, ու շատ անգամ թոյլ ձեռքէն, ամենահին մագաղաթներուն ցուցմունքով, Հայ առաջին գիրին ձեռքը ոգեկոչելու. տարօրինակ յստակութեամբ անոնք չ'են թելադրեր նկարագիրը այն առաջին գրականութեան որ անոնցմով պիտի գրուէր:

Այսօր թրեւս կը զարմանանք այն երկար ու յամառ որոնումներուն վրայ որով գտնուեցան, ստեղծուեցան այդ գրիբը: Ձէ՞ որ ի վերջոյ, երեսնակ մը գոյային ձեռք էին որ պէտք էր կազմուէին. ու եթէ ընդունուէր սկզբունքը — ինչպէս սկիզբէն ընդունուած ըլլալ կը թուի — զանոնք ուրիշ ալփարեսաներէ փոխ առնելու, տառնակ մը ձեռք շինելու գծաւարութեան

չէ՞ր վերածուեր ամբողջ խնդիրը: Բայց այսպէս խորհելու համար պէտք է ըլլալ բոլորովին անհաղորդ այն խորունկ ու բռնախանդիր արուեստագէտ հոգւոյ նկարագրին որ Մաշթոցին նկարագրիւր եղաւ և զոր ամէն խնդրի մէջ — ըլլան անոնք ըստ երևութիւն էն պարզիբը — կը բերեն այդ տիպարի մարդիկը:

Դժուարութիւնը կրկին էր իրեն համար: Գտնել նախ ձեռք որ ճշգրտօրէն տային բոլոր նրբութիւնը ու ալլազանութիւնը հայ արտասանութեան. հնչումներուն ու մանաւանդ միեմաւոր հնչումներուն ամբողջ հարադատ երանգաւորումը: Ձին ու Ջին, Բին ու Փին, Քին ու Դին արտաբերմանց էն բարակ տարբերութիւնները կ'ուզէր, նախանձախնդիր էր հաւատարմօրէն զգալու ու փոխադրելու գրուած խօսքին մէջ: Մինչդեռ մենք այնքան թուլութեամբ կը ըլկթենք զանոնք մեր այսօրուան արտասանութեան մէջ: Ու օտար ալփարեսաները որքան անատակ էին այս բանին:

Ու յետոյ երբ Գուշաթէն այբուբենին ձեռքէն շատերը ընդունուէր էին ու պակասող ձեռքն ալ հրաշալի տեսիլքին մէջ ստեղծուէր էին արդէն. խնդիր էր այս անգամ այդ բոլոր գրային կերպարանքներուն հասարակաց բերս մը տալ, ազատելու զանոնք ծագմանց տարբերութենէն եկող տարտղնումէն: Ձեռքու տարբերութեան մէջ միութիւն մը գնել, ազգականութեան հով մը. ու ալլազանակաց ընտանեկան գիմագիծը հակառակ օտար փոխառութիւններուն Հայ պէտք էր ըլլալ. գիրերուն նիւթական ձեռքուն վրայ ստեղծել, անոնց վրայ կարծես շրջող ոգեկան միակ կերպարանք մը, մէկ խօսքով ո՞ն մը. ու այդ՝ Հայ ո՞ն պէտք էր ըլլալ:

Որքա՞ն, լեզուագրական ու գրչապարական արուեստի կրկնակ տեսակէտներով հանճարեղ լուծում մը բերաւ Ս. Մաշթոց այդ խնդիրներուն: Իր երկաթագրերուն ուշադիր եւ արուեստագիտական գննութիւնը միայն կրնալ հասկցնել այդ մեղի:

Ու ստեղծուեցան մեարկպեան երկաթագրերը. պարզ, ուժեղ — ուղղաձիգ և հաստ գիծերը կը տիրեն տնոնց մէջ —, զանազուածադեղ ու լուրջ — հաւասար քառանկուններ, գրեթէ քառակուսիներ կը լեցնեն ամէնքն ալ —, բայց և կարծես թագուն

բառագանձին ներգոյ դաշնակութեանց, հայ աստուծին ընդոծին կշռականութեանց ու այդ բանաստեղծական երեւակայութեանց յղացած պատկերներուն ապշեցուցիչ գեղեցկութեանը զաղտնիքովը. ու այս ամէնով, ու այս ամէնուն վրայ, հոգեկան գերագոյն խանդով ու վերասուց խոյանքով մը թեոզ՝ — խանդ ու խոյանք որ Աստուծոյ շունչին առագաստ բացած հոգիներուն միայն տրուեցաւ իբր գերագոյն շնորհ:

Սահակ-Մեսրոպեան դպրութեան ոճը...: Գրական ուրիշ այնքան հղանակներու մէջ՝ իբր իրերամերժ երեցող յատկութիւններուն բնական հասարակչութեանը ու բացառիկ հանդիպումին ու հաշտեցումին այդ հրաշքը:

Այդ հրաշքը սակայն եթէ գրական հասկացողութեամբ օժտուած, այն ալ հայ՝ մլտաքերտէ միայն երևուի ըլլալուն համար քիչերէ միայն կրնայ զգացօրիլ, Հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան այդ ժամանակներուն նորաստեղծ ոճին մէջ աչքերուն իսկ կը յայտնուի և ատով տիեզերապէս տեսանելի կ'ըլլայ:

Որովհետեւ Հայ Տաճարի Ոճը, այնպէս ինչպէս Քրդ եւ Տրդ դարերուն ստեղծուեցաւ, և իր 7րդ, 10րդ ու 11րդ դարերու ծաղկեալ ձևերուն տակ իբր անոնց էական օրէնքը կ'երևի, նոյն այդ հրաշքը կը պատմէ մեզի, այս անգամ Հայաստան աշխարհի քարերուն վրայ յայտնագործուած:

Հայ Տաճարին Ոճը Սահակ-Մեսրոպեան գրական ոճին փառեղէն տեսակն է: Ու Հայ տաճարները մէյմէյ հսկայ Մեսրոպեան երկոթագիր եղած ըլլալ կ'երևի իրենց առաջին էական նկարագրին մէջ:

Հոս անշուշտ խնդիր չէ ու չի կրնար ըլլալ Հայ ճարտարապետութեան ծագման հարցը. թէ և այդ նիւթերուն մէջ ներկայ մեծագոյն հեղինակութեան՝ Ստրէլինովսքիի գործին, հետեւելով՝ հոս տիեզերական արուեստի տեսարանին վրայ փառքի անհուն հորիզոններու բացուիլը պիտի տեսնէինք Հայ հանճարին ի պանծայտի: Բայց, ինչպէս ըսի այն դիտակէտէն ուր կեցած ենք հոս, ծագման ու փոխառութիւններու և ազդեցութիւններու սկզբին խնդիր չի գրուիր: Արուեստագիտական ստեղծագործութիւններուն մէջ ինչ որ անոնց ինքնատուութիւն

նը կը կազմէ կապ չունի տարրերու ստեղծման ժամանակագրական կարգին հետ, այլ այդ տարրերուն նոր նշանակութեամբ գործածուելէն կ'ելլէ, նոր օրէնքի մը մէջ համակարգման ու մանաւանդ անոնցմով իրագործուած ամբողջն ու համադրոյթը ներշնչող ոգիին ինքնօրէնութեան մէջ կը յայտնուի: Յոյները եզրպտացիներէն փոխ առին թիւերս սիւները ու նոյնիսկ անոնց ճարտարապետական գործածութեան հզանակը. բայց այն ինչ որ ըրին այդ սիւներով ա՛յն է որ Յունական ճարտարապետութիւնը էապէս ինքնատու կ'ընէ:

Այս տեսակէտով՝ անօրինակ էր Հայ Տաճարի Ոճը ու անօրինակ մնաց, թէև այնքան բեղուն հղաւ Արեւմտեան աշխարհին ճարտարապետական արուեստին զարգացման պատմութեան մէջ:

Ու հոս անգամ մը եւս կը տեսնենք այն տիրակալող յատկանիշերը որ դիտելի էին Հայ գրին ու գրականութեան ոսկեդարեան ոճին մէջ:

Նախ կատուցուածքի պարզ ու յստակ բանաւորութիւն մը որ Հայկական տաճարը իր ծաւալներուն, մակարդակներուն ու գիծերուն ընդհանուր համակարգութեամբը այնքան գեղեցիկ կ'ընէ ու իմաստութեամբ ճառագայթող որքան Աթենական Ակրոպոլիսին վրայ իրագործուած ճարտարապետական արուեստի գործերը: Համեմատութեան գեղեցկութիւն որ ինչպէս զգացեր էր ու կը գրէր Լինչ, մեծ կը ցուցնէ Հայ տաճարները, թէ և անոնք իրենց մաթեմատիքական չափերովը իրականութեան մէջ յարաբերաբար համեմատ ըլլան, ճիշդ այնպէս, ինչպէս Պարթեոնը այնքան անգամին փոքր ըլլալով հանգեւծ Հնովմի Ս. Պետրոսէն, գեղագիտօրէն աւելի մեծ կ'երևի քան այն: Բայց յունականին համակ բանաւորութիւն եղող դասական գեղեցկութեան, Հայկական Տաճարը կը միացնէ այն լուրջ կրօնակոտնութեան ծանրօրէն ուժով նկարագրիր որ եզրատական մեհակներն որք էր և զոր կը վերագտնէ Հայ տաճարի ոճը՝ յունականին լեցունի և պարապի համեմատութիւնները չըլլելով ի նպաստ լեցունին: Ատով իբր ընդ միշտ իբր չկորսընցնելով սակայն մազալափ մը — ու հոս է իր գերազանցութեան զաղտնիքը — անկէ որ պակսեցաւ միշտ եզրպտական տաճա-

րին՝ համեմատութեանց գեղեցկութեան կարծես Աստիկեան օրէնքէն:

Որմին գրեթէ բացարձակ տիրապետութենէն եկող կրօնական զուսպ և լուրջ ուժի այս նկարագիրը բնորոշ էր ամբողջ միջնադարեան ռուսն ոճին իրմով կարելիութեամբ:

Բայց ահա, որ այդ մեծակշիռ ու փակ որմերուն վրայ յանկարծ կը բացուին շնորհքին ծաղիկները որմերը նրբօրէն ռիթմէ ընող բարակ սիւներու ու զանոնք իրարու կապող նրբագեղ կամարներուն կերպարանքին տակ: Եւ նսգելաքանդակ friseներուն՝ որ իբր մեղեդի մը կ'ոլորուին դուռներուն ու պատուհաններուն շուրջ ու քիւներուն ներքեւ: Ու միսթիք աւարխութեամբ մը կը ցնծայ կարծես ամբողջը՝ միշտ ծանր, զուսպ ու լուրջ մնալով հանդերձ: Որովհետեւ Հայկական տաճարի զարդարանքը պարսկական, թիւզադական ու արաբական ազդեցութիւններու էն հզօր շրջաններուն ալ երբեք պոռոտ ու պոռոտող չեղաւ: Չհեռացաւ երբեք էն հարազատ ու զիմացկան ճաշակի գլծէն որ այդպէս կը յայտնուէր իբր խորագոյն յատկանիշերէն մին Հայ արուեստագիտական հանճարին:

Մտիկ ընհնք ինչ որ կ'ըսէ մեծ Պուռտէլը — մեր օրերու գերագոյն քանդակագործը ու բարձրագոյն արուեստագէտներէն մէկը (*):

«Ճարտարապետական Հայաստանը այնպէս ինչպէս զայն կը տեսնեմ, կը դասուի իմ մտքին մէջ այն գործերուն հետ որ ամենէն աւելի կը սիրեմ աշխարհիս վրայ:»

Այդ ճարտարապետութիւնը արամաբանական է, իմաստութեան բոլոր ծաղիկները կը ներգրուին անոր մէջ, անոնք (ծաղիկները) դուրս չեն ելլեր, չեն իյնար իրենց քարեղէն բունէն, այլ անոր սիրտը կը ծաղկեցնեն:

«Ահա ամենամեծ արուեստը. ծաղկել առանց ըսելու, տալ առանց աղաղակելու, ծաղկել բուրմոմաւտելու համար աւելը. ահա օրէնքը ձեր (հայկական) արուեստին:»

«Ան մեղի կուտայ ժուժկալ Հայաստան մը համակ ինքնազսպում, գիտուն վերա-

պահութիւն, սքանչելագործ իմաստութիւն եղող Հայաստան մը:

«Ահա ձեր արմատները: Ձեր կամարներուն, ձեր աշտարակներուն, ձեր որմերուն, ձեր նուիրական տաճարներուն հին կառուցանողները գերագոյն հաշուողներն են որ կուտային շնորհը աստուածային, զայն չափին մէջ պատմութեան ելով:»

Ու վերջապէս գերագոյն առաքինութիւնը Հայ կրօնական ճարտարապետութեան ոճին՝ այն Սուրբ Խանդը. այն միսթիք խոյանքը որով բոլոր ծաւալները, բոլոր մակարդակները ու գիծերը հետզհետէ վեր կը բարձրացնեն կաթողիկէին սուր ձեւ, իբր ազօթք գոյն երկնքին մէջ վերահեծու համար: Հոս շէնքին առանցքը որ եզրկապական եւ յունական տաճարներուն մէջ գետնին զուգահեռական պատկած էր, գլխովին կը փոխէ իր ուղղութիւնը եւ ուղղաձիգ կը կանգնի. — նոյն այն տարբերութիւնը որ կայ կինդանիներու մարմինին ու մարդկայինին ուղղութիւններուն մէջ: Բոլոր արտաքին զանգուածները — մէջը ըլլալով եռանկիւնի ճակատը որ պսակումն է արդէն շէնքին՝ յունական տաճարի նոսր մէջ — պատրաստութիւն մըն են միայն հոս կաթողիկէին: Ու բոլոր ներքին մեծ որմասիւնները կը կանգնին՝ իրարու անցնելու համար չորս գլխաւոր կամարները որոնց վրայ պիտի սլանայ բարձրախորհուրդ կաթողիկէն: Արեւմտեան քրիստոնէական ճարտարապետութեան առաջին խօսքն էր այս զօր խելայեղ պիտի երգէր յետոյ կոթողական կաթողիկէն, ի գին սակայն այս վերջնոյն մէջ դասական գեղեցկութեան կորուստին, մինչ Հայկական արուեստը անոր առաւելութեան պահպանումովն ալ կրցեր էր տալ զայն: Հոս կայ դարձեալ այլուր իրերամերժ երեւող յատկութիւններու գերագոյն հաշուեցումին ու համադրութեան նոյն այն գաղտնիքը որ, ըսինք, Սահակ-Մեսրոպեան գրական ոճին հրաշքը եղաւ:

Այսպէս կը ներկայանայ Հայկական տաճարը իր էական յատկանիշերով, այնպէս ինչպէս յղացուեցաւ ան այդ Ոսկեղէն դարերուն իբր տաճարի նոր նոսր մը տիպար իրագործումը, կրօնական ճարտարապետութեան զոյգներուն իրար կտրող

կէտին վրայ կիցած։ Հայկական տաճարը կը համառօտէր կտրծես, ինչ որ իբր տարանջատ ու այլամերժ առաքինութիւն ունեցիր էին եկեղեցական տաճարը իր կրօնական խորհրդաւոր լրջութեամբն ու ծանրութեամբը և յունականը՝ իր բանասիրութեան իրազօրծումով իսկ ձեռք բերած գեղեցկութեամբն ու շնորհովը։ Եւ միաժամանակ կը ծանուցանէր արդէն, ու ըստ Ստրիկովսքիի պիտի ծնցունէր իսկ ուղղակի։ Ինչ որ պիտի երևէր դարեր յետոյ իբր բարձրացման ոյժ և միսթիք խոյանք ներգրգական ժողովուրդներու Գրիստոնէական Արուեստին մէջ Ռովմանին ու Կոթիփին ձեւերովը։

Ու վերջապէս այն նշգր որուն թեւերուն վրայ խունկին պէս երբեք չուի վերացան Հայ առաջին ազօթքները Հայ առաջին եկեղեցիներուն այլ անարմարեան՝ միշտե կաթողիկէներէն ալ անդին։

Ամենադժուարին խնդիրներէն մէկն է դարերու աւանդութեամբ — թէեւ այս մնացած ըլլայ միշտ շարայօր — այսօր մեղի հասած Հայ կրօնական երաժշտութեան մէջէն երթալ գտնել ու լոյսին հանել Հայ ազօթիքութեան ոսկեգարեան ոճը։ Ի՞նչպէս երգած ըլլալու է Ս. Սահակ Պարթեւ։ Ի՞նչպէս կ'երգուէին իր օրերուն իր ստեղծած Հայկական առաջին շարականները։

Այս հարցին գոնէ հեռաւոր պատասխան մը գտնելու համար հարկ է կիրարկել արուեստագիտական պարզումի մեթոտ մը մանաւանդ։ Շարականի և ընդհանրապէս հայ եկեղեցական այսօրուն երգերու ոճը մեղի հասած է ծանրաբեռն այն բոլոր տարրերով որ դարերը աւելցուցին են անոր սկզբնական դիմագծին։ Եթէ յաջողէինք հանել իր վրայէն այդ բոլոր յետսամուտ բերումները, գտնել զայն մանաւանդ այն ամենէն որ իբր աւելորդ զարգացումը — աւաղ յաճախ օտարաճաշակ զարգացումը — կը գտնուին այսօր իր մարմնին սկզբնական պարզ ու առնադի գիծերուն վրայ պիտի գտնէինք մօտաւոր պատկեր մը իր առաջին եղածին։ Բայց ի՞նչպէս առաջնորդուիլ այդ պարզումի աշխատանքին մէջ, արուեստագիտական ի՞նչ լոյսով։ Կ'ըսեմ այն լոյսովն իսկ որ Հայ եկե-

ղեցական արուեստի ստեղծիչ այդ սուրբ մարդոց արուեստի միւս մարդերուն մէջ տուած իրազօրծումներուն օրէնքէն կ'ելլէ։ Անոնք պէտք է երգած ըլլան այնպէս ինչպէս կ'արձանագրէին, երկաթագրիւ ունովը —, անոնք պէտք է երգած ըլլան այնպէս ինչպէս կը դարձնէին գրական խօսքը, անոնք երգը պէտք է ունեցած ըլլայ այն նումերը որ իրենց կառուցած հայկական առաջին տաճարներունը եղան։

Բարեբաղդաբար մեր օրերու հայ երաժշտական հանճարի մարդը որ եղաւ Կոմիտաս՝ ընել սկսիր էր այդ աշխատանքը։ Վերցնենք իրեն հետ մեր եկեղեցական երգերուն վրայէն այն արեւելեան ճաշակի՝ փոռ ռուբակոմները, կոլոկմներն ու քաշքաշումները, երաժշտական աւելորդ երկայնաբանութիւնները ու յաճախ մեղի ու թոյլ enharmonique եղանակաւորումները ու ինչ որ պիտի երևէր տակը իբր երաժշտական գոյացութիւն պիտի մօտեցնէր մեզ Հայ կրօնական երգին Ոսկեգարեան Ոճին։ Ու պիտի երևէր այն ատեն հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը իր իսկական կերպարանքին մէջ իր ոսկի ու բացառիկ արժէքովը։ Կարդ ու բանաւոր իր կղանակային յօրինումներն, իր մասերու բաշխումին համեմատութեանց մէջ։ Այնքան անասելիօրէն ներուժ իր կշռութաւոր շնտաւորումով ու այնքան շնորհալիօրէն քաղցր միանգամայն իր զուսպ զարգարանքներով։ Բայց մանաւանդ կրօնական անհուն ոգեւորութեամբ մը, միսթիք խանդով մը այնքան յիշելի թեւոյ։ Գերազանցապէս յստակ ու զօրեղ, մարդկայնօրէն սրտառուչ ու աստուածայնօրէն բարձրաթոյլ... Այն երաժշտական հոգիներուն համար, հայ թէ օտար, որոնց տրեւեցաւ լսած ըլլալ Կոմիտասի բերնէն հայ կրօնական երգի հարազատ ստեղծագործութիւնները սպրած են մէն մի բառը այս խօսքերուն։ Ու ասոր զաղտնիքը հոն է, որ հայ կրօնական երգի կոմիտասեան ոճը իրապէս, արուեստագիտական յայտնատեսութեան մը խորասուզումովը դէպի Սահակ-Մեսրոպեան դարձ իսկութիւն մը կը բերէ մեղի այդ երգի Ոսկեգարեան Ոճէն։

Այսպէս եղաւ ուրեմն ամբողջը այն եկեղեցական արուեստներուն որ ստեղծուե-

ցան արդէն 4րդէն սկսեալ, բայց մանաւանդ 5րդ, այն երկնային լոյսի մը ռսկիին մէջ ժայլող դարուն և որ տունին մեզ Հայ Սկիզբիցին, այսինքն զգալի ու գործօն Հայ Կերպարանքը Քրիստոնէութեան, այսինքն Հայ Կերպը Աստուծոյ մօտենալուն։ Ու ինչպէս կարծեմ յայտնի կ'երևայ հիմայ այդ՝ գիրի, գրականութեան, ճարտարապետութեան ու երաժշտութեան այլապէս այնքան տարբեր մարդերուն մէջ յայտնուած ստեղծագործութիւնները եղան խորապէս մի ոգիով։ Էապէս նոյն Ոճն է՝ տարբեր կերպարանքներու տակ, որովհետեւ էապէս մի և նոյն Ոգին է ամէնուն մէջ շնչող։

Վասն զի նախ, այդ տիտանային հոգիով մարդերը մեր Ոսկեդարուն — Իտալական վերածնունդի գերազոյն արուեստագէտներուն նման, Տա Վինչիներուն և Միքել Անճիլօներուն — միևնոյն ատեն մարդկային գործունէութեան ամէն կողմումս ներդրում տալով հերթադարձին էին, բոլոր շնորհներուն ընկալուչ մարդիկը։ Քաղաքագէտ ու նոյնիսկ զինուորական որքան խորապէս կրօնաւոր, աշխարհին մէջ բարիին գործը գործող որքան աշխարհէն հեռու ճգնութեան մէջ Աստուծով ներշնչուող, փիլիսոփայ որքան բանաստեղծ, երաժիշտ ու կառուցանող կամ գէթ կառուցումէ կանկացող մարդիկ։ Ու յետոյ մարդիկ՝ որ միակ մասնաւեւումէ մը խորապէս միաւորուած հոգիներ կը կրէին։

Այդ է որ կը հասկննէ մեզի թէ ինչպէս իբր մշակութային դարաշրջան մեր Ոսկեդարը կնքուած է մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութեան կողմէ մեզի ներկայացուող բոլոր մեծ գորաշրջաններուն՝ ըլլայ այն յունական 5րդ դարը, կամ իտալական Քուադրօնդոմ, կամ Ֆրանսական 17րդը, յատուկ դրոշմով որ ոգւոյ միութեան դրոշմն իսկ է։

Սահակներ եւ Մկրտաչներ քաղաքակրթական époque, այն ալ Սուրբ époque ստեղծող Սուրբ մեծ մարդեր...

Ու հիմայ սակայն ո՛ր էր զազտնիքը Հայ ստեղծագործութեան այդ համատարած ու միահաղոյն թափին, այդ մարդկային արժէքներուն այնքան տարբեր դաշտերուն մէջ հայութեան այդպէս մէկէն ու անդուսպ կենսաբով ծննդեցած

գարունին։ Ո՛ր էր զազտնիքը այդ գարունին որուն ոյժը դարերով պիտի չկասէր դժբաղդութեանց բոլոր ձմեռներէն անդին՝ վերստին ու վերստին երևնալու համար հայ գրչագիրներու սխրագործութիւններով պատկերուող մագաղաթներուն վրայ, խորհնացիի մը պատմածին, Նարեկացիի մը ազօթածին, Շնորհալիի մը երգածին, Տրդատներու կառուցածին ու Վարդանաներու քաջութեան կարմիր ծաղիկներուն մէջէն։ Ո՛ր էր զազտնիքը։

Ոսկեդարեան Հայ Մշակոյթին ի յայտ բերած հանճարի յատկութիւնները մի քանի ռեգեկանութեան յատկանիշներն իսկ են։ Մեր Արիական բանաստեղծութեան, պարզ ու յստակ ճշմարտահարութեան, Հայկական սրտին յատուկ սրտագրաւ շնորհալիութեան, անոր Արմենական արիւնին թելադրած վսեմ խոյանքին յատկութիւնները։

Բայց այդ յատկութիւնները դարերէ ի վեր կային արդէն, գէթ ի զօրութեան։ Կամ նոյնիսկ մեր նախաքրիստոնէական քաղաքակրթութեան մէջ մասամբ յայտակերպուած։

Ի՞նչ բան էր, ի՞նչ իսկութիւն որ Հայոց քրիստոնէացման այդ առաջին դարերուն յանկարծ գերագոյն ու անդիմադրելի ուժով մը իրագործման, actes կանչեց, ու մանաւանդ, բազմազան երեսներով ստեղծագործման մը մէջ միացուց ու միահաղոյն ծաղկեցուց զանոնք։

Միակ պատասխան մը կայ. Քրիստոնէութեամբ Հայաստան բերուած Աւետիսն իսկ։

Հայաստան բարձրաշխարհի այդ մարդոց բերուած Աւետիսը թէ ինչ որ Հայ Հոգին կը սիրէր ամէն բանէ վեր, թերեւս սակայն անգիտակից սիրով մը, իբր Հոյս բանականութեան, իբր Յոյս Հոգւոյ, իբր Սէր անհունօրէն ջերմ սրտի մը՝ այս աշխարհի վրայ պատահաբար ապրող դաղանցուկ ու անարմատ բան մը չէր կամ շատ շատ Ոստաններու հետ յայանաւոր ու մեռնող աստուածներու վրայ անձնաւորուած առաքինութիւն՝ այլ իրապէս Տիեզերքի Սրտին մէջ ու անկէ ալ անդին հաստատուած Ստեղծագործ իսկութեան իսկ իսկութիւնը և անոր բղիժումը իրենց հոգիներուն մէջ, Աւետիսը թէ Տիեզերական Հոգի-Սէր Աստուծով կար ու իրենք կըր-

նային ապրիլ Անոր մէջ և Ռաւտենակա-
նին Յոյսը յուսալ Անոր մէջ, Ստուգու-
թիւնը թէ Հայկական լեռներէն շատ ան-
գին բայց իրապէս, եղիւ էր Մէկը որ իրենց
համար խաշուեր էր բայց որ իբր Աստուա-
ծային Բանն իսկ վերայայտնուէր էր և որու
կեանքէն ճառագայթած անօրինակ լոյսովը
այդ ճշմարտութիւնը ընդ միշտ յանձնուած
էր մարդոց: Պէտք է զգալ ինքնաճանաչ-
ման ու ինքնակալման այն անգիմազիրի
գերաճումը որ այդ աւետիսը պատճառած
եղաւ Հայ Հոգւոյն:

Երեւակայինք Արարատը որ իր զէպի
երկինք համականգնման ամէնի թափին յան-
կարծ օր մը կը գիտակցի ու զայն Աստու-
ծայ մէջ ու իբր աստուածային կ'զգայ:

Հայ Հոգիին ատոր նման բան մը պո-
տահեցաւ, և հոգւուման ու օգնական ի-
րագործման բուռն զգլխանքը բռնեց գին-
քը: Ու կ'օգնէր Հայկական ստեղծագոր-
ծութիւնը:

Ու երբ եկաւ հասաւ այն օրը ուր կա-
րելի եղաւ որ աստուածային խօսքի Գիր-
քը, գիրքերուն գիրքը, սկսաւ այս տեղամ
հայ հոգիին խօսիլ իր էութենէն ելած այն
սրտառուչ և հոգեկրաւ շնչետրոփել իսկ որ
իրեն համար Հայկական բարբառին շնչ-

տերն էին, այդ խանդը այս անգամ ան-
հունօրէն մեծցաւ մինչև իրմով երկինքնե-
րը բռնելու աստիճան:

Հայ Հանճարին նիւթը քիզմուտորում
Քրիստոնէութեան շունչովը, այս է, կա-
րելի է ըսել, Աստուածաշունչի Հայերէն
թարգմանութեան բնագանցական իմաստը:
Հայ բարբառը, գերազանց նիւթը Հայ
խկութեան, կարծես Հայ Հանճարն իսկ
ի զօրութեան, կը թափանցուէր գիրքերու
գիրքին մէջ խօսող նորայայտ բայց յաւի-
տենական ճշմարտութեան շունչով իսկ ու
կը բեղմնաւորուէր անով: Միութիւն ամուս-
նութիւնը . . .

Ու անոր առաջին գաւալը՝ Հայ Ոս-
կեղարը:

Ու ժամանակին մէջ հետզհետէ հան-
գրունտուող միւս քանի մը մեծ դարիւրը
Հայ ստեղծագործութեան, միւս գաւազնե-
րը անոր:

Հայ Հոգին Աստուածային շունչին
տակ. կ'զգամք այս ի խորութեան: Պիտի
կարենանք հասկնալ այն աստի, ու այն
աստի միայն՝ Հայ մեծագործութեան գա-
րիւրը, ու արժանի ըլլալ վերագործմանը
անոնց թափին:

Շ. Ռ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅԳԻՆ

ԺԾ. ԴԱՐԱՆԴԱՆԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԻ ՀԱՅՈՐԴԱՆ ԹԱԿԻԴՈՒՆՈՒԹԵԱՆ

Համաճայն Ազգիս Սրբազնազայն վեհին հրամանին, Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանե-
թեան 1500 ամեակի տօնախմբութեան առաջին հանգէնները կատարուեցան Ս. Քաղաքիս մէջ Մարտ
ամսոյ 2 ին և 3 ին, ըստ շին Տոմարի՝ Ս. Սահակ Հայրապետի տօնին շարաթ օրը, և վաղորդայնի
կիրակիին:

Ուրբաթ երեկոյ, բացառիկ տօնօրինութեամբ, մեծահանդէս նախատօնակ կատարուեցաւ Ս.
Յակոբեանց Մայր-Տաճարին մէջ, ամբողջ Միաբանութեան և ժառանգաւորաց մասնակցութեամբ,

և Ս. Թարգմանեաց վարժարանի 400 աշակերտաց և մեծ թուով ժողովուրդի ներկայութեամբ:
Յաջորդ շարաթ առաւօտուն, Ս. Գլխազրի սեղանին առջև հանդիսաւոր պատարագ ժառոյց
Տ. Ռաբէն Եպիսկոպոս, Պապոսի նախորդ առաջնորդը՝ Ճաշու գիրքէն անմիջապէս ետքը, Ս.
Պատրիարքը քարոզեց, իր խօսքը մանաւորապէս ուղղելով Թարգմանեաց վարժարանի աշակեր-
տութեան, Պատմեց Ս. Սահակի տեսիլքը և բացատրեց զայն, Կանգ առաւ յատկապէս այն իրողու-
թեան առջև թէ Սաւրը, որ տրտում էր հոգով, — տեսնելով թէ արու ժառանգորդ չունենալուն
համար իր վրայ պիտի վերջանայ Լուսաւորչի դարձը, միութարուեցաւ այդ տեսիլքին մէջ իրեն
պարգուած այն ճշմարտութեամբ թէ սերնդագործութիւնը արիւնէն աւելի հոգւով է օր տեղի
պահուած: զի առաջինը կրնայ յանկարծ ընդհատուիլ կամ վերջանալ խաղաւ, երկրորդը կը շա-
րունակուի մշտնջենապէս, զարեւ դար, սերունդէ սերունդ փոխանցելով գաղափարներ և սկզբունք-